

princip odpovědnosti vlády parlamentu (respektive parlamentní většině) dokonce ještě před expanzí volebního práva (tedy před dosažením druhého prahu). K vývoji blízkému anglickému modelu došlo v Belgii či Nizozemí, kde vlády odpovědné parlamentu začaly fungovat v roce 1831, respektive v roce 1848. Jiné státy jako Dánsko, Švédsko či rakouská monarchie se ale naopak blížily tomu, co Rokkan nazývá „německým“ modelem. V Prusku bylo všeobecné volební právo pro muže zavedeno už v roce 1848, od konce 60. let 19. století pak bylo rozšířeno na celé Německo (viz výše), ale parlament neměl až do roku 1918, tj. do konce existence císařství, na složení exekutivy rozhodující vliv.

Rokkanovské institucionální prahy demokratizace poskytují velmi inspirativní vysvětlení různorodého etablování demokracií v evropském prostoru. Pro bližší deskripci podmínek, které jsou příznivé pro etablování a stabilizaci demokracie, je vhodné se podívat ještě na jiný pohled, založený z velké míry na kvantitativních výzkumech.

5. 2 Podmínky stability demokratických režimů

Jednou z nejvýznamnějších osobností, která přispěla k výzkumu příčin zakořenění demokracie v západním světě, byl americký sociolog politiky **Seymour Martin Lipset** (narozen 1922). Jeho nejvýznamnější příspěvek ke studiu demokracie, který položil základy výzkumu stability demokratických režimů, představuje dnes už klasická práce *Political Man* (Politický člověk, 1960).¹ Přestože jde o knihu více než čtyři desetiletí starou, dodnes v podstatě nepřekonaným způsobem **vysvětluje, za jakých podmínek se v 19. a 20. století mohly etablovat demokratické režimy a proč byla někde stabilita demokratického režimu vyšší a jinde naopak nižší**. Právě tento aspekt Lipsetovy práce, tj. **za jakých podmínek může vzniknout a udržet se demokratický režim**, je pro výzkum demokracie velmi důležitý. (Není od věci poznamenat, že Lipset sám pojímal politic-

kou sociologii, kterou založil jako vědní obor na pomezí politikologie a sociologie v návaznosti na Michelse, Webera a další, primárně jako analýzu sociálních předpokladů demokracie.)

Lipset se ve svém díle omezuje na euroamerickou kulturní oblast, kam zahrnuje západní a střední Evropu a do jisté míry i Evropu východní a dále severní a jižní Ameriku. Vyšel přitom z myšlenky Maxe Webera, že moderní demokracie, tj. liberální zastupitelské demokracie, mohly vzniknout jen v podmínkách kapitalistické industrializace. Ta začala právě v tomto prostoru. Pozoruhodná na Lipsetově modelu je snaha pracovně operacionalizovat rozdíl mezi jednotlivými zeměmi z hlediska demokracie. Dělí proto demokracie na „menší“ (země, v nichž se demokratický režim zakořeňoval obtížněji, byl nestabilní, eventuálně byl i dlouhodobě vystřídán diktaturou) a „větší“ (jimiž myslí země, kde demokracie byla stabilní a trvalá). (Podobně pracuje „s méně diktátorskými“ a „více diktátorskými“ režimy.)

Lipset vymezuje dva základní rysy (podmínky), které mají klíčový vliv na stabilitu demokratického režimu v dané zemi (Lipset 1995: 49):

- **ekonomická rozvinutost** a
- **legitimita demokracie**, tj. stupeň, v jakém jsou demokratické instituce ceněné a považované za správné a užitečné (jde vlastně o legitimitu demokratických institucí).

Naplnění těchto dvou podmínek přitom musí existovat *současně*, jinak je demokracie trvale ohrožena. Za příklad Lipset uvádí výmarské Německo (1918–1933), kde sice první faktor výrazně působil ve prospěch demokracie, leč nepříznivé okolnosti (spojení výmarského režimu a jeho vládní elity s porážkou Německa v první světové válce, celková velmi malá míra akceptace demokratických institucí ze strany některých sociálních skupin atd.) negativně ovlivnily legitimitu režimu. V konečném důsledku tak oslabily jeho schopnost přežít v krizových okamžicích, které se dostavily na začátku 30. let 20. století (hospodářská krize a následný vzestup antisystémových sil – národních socialistů a komunistů). Podívejme se nyní podrobněji na obě podmínky.

1) V textu je citováno polské vydání z roku 1995, které vyšlo pod názvem *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*.

5. 2. 1 Podmínka první – ekonomická rozvinutost

Podle Lipseta platí, že „čím je země bohatší, tím má větší šance na trvalou demokracii“. Pod pojem ekonomická rozvinutost ovšem Lipset zahrnuje kombinaci více indikátorů, než „prostý“ hospodářský rozvoj dané země. V rámci dané země je to stupeň:

- bohatství,
- industrializace,
- urbanizace,
- vzdělání.

Za kritéria *bohatství* Lipset považuje nejen celkový národní důchod v přepočtu na obyvatele, ale i počet aut, telefonů, rozhlasových aparátů a třeba i počet lékařů (na počet obyvatel). Vyšší hodnoty vykazuje míra bohatství u evropských a anglojazyčných demokracií, naopak nejnižší u některých latinskoamerických států.

Analogicky u míry *industrializace*, která je s bohatstvím dané země zpravidla úzce spjata, Lipset dovozuje, že zatímco v některých evropských „větších“ demokraciích bylo vyšší procento lidí zaměstnaných v průmyslu, u latinskoamerických států bylo zpravidla nižší, a to vzhledem k jejich převážně zemědělskému charakteru.

Obdobně je to s *urbanizací* (čím vyšší počet obyvatel bydlících ve městech, tím „větší demokracie“)¹ a se *vzděláním* (čím vyšší míra alfabetizace, tím je pravděpodobnější, že půjde o demokratický stát). Lipset také konstatuje, že čím je vyšší míra vzdělanosti, tím je vyšší pravděpodobnost, že daná osoba bude věřit v demokratické hodnoty a podporovat demokratické mechanismy.

1) Je nutné poznamenat, že sociálně-ekonomický vývoj posledních desetiletí 20. století nutí k jistému přehodnocení původních Lipsetových předpokladů ohledně industrializace a urbanizace, které byly koncipovány možná až příliš v zajetí 50. let 20. století (aniž by to obecně zpochybňovalo význam ekonomické rozvinutosti dané země jako takové). Důvodem je jednak postindustriální realita západního světa, kde procento osob zaměstnaných v průmyslu postupně klesá. Dále pak fakt, že pro mnoho zemí Třetího světa rostoucí stupeň urbanizace a vznik rozsáhlých příměstských chudinských čtvrtí představuje rozhodně spíše negativní faktor z hlediska demokracie.

V této souvislosti je ovšem nutné upozornit, že se výše zmíněné ukazatele nedají spojovat s demokracií zcela mechanicky a nekriticky. Viz už zmíněný příklad Německa, kde míra vzdělanosti patřila tradičně k nejvyšším v Evropě, a přesto to nezabránilo nastolení nacistické diktatury. Vzdělanost proto Lipset klasifikuje ne jako **dostačující** podmínku pro demokracii, ale jako podmínku **nezbytnou**, bez které udržení demokracie není možné.

Zajímavé je také Lipsetovo srovnání úspěchu levicových extrémistů – tj. komunistů, v jednotlivých státech podle stupně hospodářské rozvinutosti. Ve dvou nejbohatších západních demokraciích (USA a Kanadě) nemají a neměly komunistické strany nikdy větší význam (dokonce ani socialistické strany se zde téměř neprosadily). V osmi dalších nejbohatších zemích světa (stav z roku 1949) – na Novém Zélandu, ve Švýcarsku, Švédsku, Velké Británii, Dánsku, Austrálii, Norsku, Belgii, Lucembursku a Holandsku, jednoznačně dominoval umírněný socialismus jako forma levicové politiky a komunistické strany v nich byly slabé.

Závislost mezi silou extrémistických antidemokratických hnutí (nejenom komunistických) a úrovní ekonomické rozvinutosti je velmi významným vztahem. Lipset si rovněž všímá dalšího faktoru, a to přerozdělení bohatství v dané zemi. Čím silnější je střední vrstva a čím menší rozdíl v životní úrovni jednotlivých sociálních skupin, tím je šance na stabilitu demokracie vyšší. Pozdější výzkumy Lipsetův závěr o úzké svázanosti demokracie s hospodářskou rozvinutostí daného státu potvrdily.

5. 2. 1. 1 Politika zrychleného ekonomického růstu a její důsledky

V souvislosti s problematikou hospodářského růstu ovšem Lipset upozorňuje na jedno nebezpečí – a to na **mechanické spojování demokracie s hospodářským rozvojem**. Náзор, že uspišený hospodářský růst povede ke vzniku demokracie, podle něj není přesný. Politický extremismus se v první polovině 20. století neprosadil jen v zemích s nízkými příjmy obyvatel, ale i ve zrychleně industrializovaných státech.

Lipset to ilustruje srovnáním dvou jinak kulturně blízkých skandinávských zemí, které demonstřují rozdílné důsledky evolučního (Dánsko) a skokového (Norsko) hospodářského rozvoje. V Dánsku se industrializace a urbanizace rozvíjela postupným evolučním způsobem v delším časovém období. V souladu s tím proces vzniku továrního dělnictva a integrace migrantů z venkova do měst proběhl poklidně, bez velkých sociálních otřesů. Sociální antagonismy zůstaly relativně málo vyhocené. Důsledkem bylo vytvoření reformistického socialistického hnutí. Dánští sociální demokraté pak zůstali i ve vlně sociálně-politického radikalismu po první světové válce relativně umírnění a nově vzniklá komunistická strana zůstala marginální.

Norsko je opačným příkladem. Na začátku 20. století zde došlo k náhlému skokovému růstu dělnictva (mezi lety 1905–1920 se počet dělníků zdvojnásobil) a migrace obyvatelstva z venkova do měst proběhla velmi rychle, přičemž sociální situace dělnictva byla obecně velmi bídná. Norská sociálnědemokratická strana se pak vyznačovala dlouho značně radikálními revolučními postoji. Po první světové válce se to promítlo mimo jiné v tom, že se (přechodně) stala členem Kominterny (Komunistické internacionály).

Podle Lipseta přitom ve chvíli, kdy se situace dělnictva jako taková stabilizuje a životní podmínky se zlepší, začne původní radikalismus dělnictva slábnout a klesá nebezpečí politického extremismu. Norský příklad to potvrzuje, když se zlepšováním sociální situace dělnictva došlo k postupnému odklonu místních sociálních demokratů od radikálně-komunistické orientace (srov. Petersson 1994: 46).

Za podobný, ale z hlediska důsledků mnohem nebezpečnější příklad příliš rychlé industrializace než byl ten norský, pak Lipset označuje carské Rusko v posledních desetiletích jeho existence. V případě Ruska se totiž varianta oslabení podpory politického extremismu v důsledku prosazení totalitárního režimu nastoleného právě extremistickým hnutím neměla šanci v praxi uplatnit.

5. 2. 2 Podmínka druhá – legitimita demokracie

Stabilita demokratického systému nezávisí pouze na hospodářské rozvinutosti, ale i na míře jeho legitimacy. Podle Lipseta je **legitimita v podstatě schopnost systému vytvořit a udržet přesvědčení, že existující politické instituce jsou pro společnost ty nejlepší**. V této souvislosti je důležitý i pojem **účinnosti** politického režimu, který je s legitimitou v úzkém vztahu. **Účinnost režimu je založena na tom, v jaké míře je daný systém schopen plnit základní funkce (úkoly), a to jak z pohledu většiny obyvatel, tak i třeba takových mocných skupin, jako jsou finanční špičky a armáda** (Lipset 1995: 81).

Různé skupiny považují politický systém za legitimní na základě toho, jak odpovídá jejich hodnotám. Rozvedeme-li příklad Německa po první světové válce, zjistíme, že většina armády, státního aparátu a aristokracie odmítla výmarskou republiku ne z důvodu nezpůsobilosti nového režimu, ale na základě toho, že její symbolika a základní hodnoty negovaly jejich vlastní (úctu k monarchii, císaři, k tradičním autoritám, ke konzervativním hodnotám atd.). To od počátku oslabovalo stabilitu demokracie výmarského Německa. Na druhou stranu se výmarské Německo po většinu 20. let vyznačovalo poměrně vysokou politickou a ekonomickou účinností, což udržovalo demokracii při životě. Pokles účinnosti od přelomu 20. a 30. let 20. století (negativní důsledky hospodářské krize, které nebyl stát schopen řešit, stejně jako růst pouličního řádění různých skupin extremistů) měl ovšem pro demokracii fatální důsledky.

Krizi legitimacy označuje Lipset za **krizi změny**. Dostavuje se v okamžiku, kdy se mění zavedené společenské struktury. Typicky legitimita feudálních společností zmizela ve chvíli, kdy se v důsledku průmyslové revoluce začaly prudce měnit zaběhané vazby a změnila se sociální struktura společnosti. Lipset o krizi legitimacy v době přechodu k nové společenské struktuře mluví ve dvou případech:

- je-li **status hlavních konzervativních skupin (institucí) ohrožený v době strukturálních změn** (typicky růst ekonomického vlivu měšťanstva, ekonomický úpadek šlechty a rostoucí slabost monarchie během druhé poloviny 18. století). Lipset

v této souvislosti výstižně cituje Tocquevilla, jenž popisuje ztrátu legitimacy při přechodu od aristokratické monarchie k demokratické republice:

„Někdy (...) přichází v životě národů okamžik, kdy jsou staré zvyky změněny, mravy narušeny, víra otřesena, kouzlo vzpomínek pominulo, a kdy přesto zůstává vzdělání neúplné a politická práva špatně zajištěna nebo omezena. Lidé pak vidí vlast už jen ve slabém a nejistém světle (...) nemají ani instinktivní vlastenectví monarchie, ani uvědomělé vlastenectví republiky, ale zastavili se mezi nimi, uprostřed zmatku a bídy” (citováno podle Tocqueville 2000: 179).

Při demokratickém přechodu ovšem v západní Evropě nastala situace, že v některých státech staré sociální skupiny (šlechta) a konzervativní symboly (monarchie) sice ztratily většinu své původní moci, ovšem kontinuita jejich existence v konečném důsledku demokracii pomohla. Řada dlouhodobě stabilních demokracií (Velká Británie, státy Beneluxu, většina severovýchodních zemí) je totiž dodnes monarchiemi. Inspirativní jiný příklad nabízí Itálie. Zde byla demokracii celkem respektující konstituční monarchie na začátku 20. let 20. století fakticky nahrazena Mussoliniho fašistickou diktaturou.¹ Vzhledem k dlouhodobému konfliktu s církví (ukončenému vlastně až Mussolinim) byla totiž monarchie zbavená legitimacy v očích společenských skupin, které by ji jinak podporovaly. (Příčiny konfliktu s církví ležely ve způsobu sjednocení Itálie, který zbavil papeže jeho původního teritoria.) Stejně tak kvůli konfliktu se socialistickým hnutím neměla monarchie legitimitu ze strany sociálních skupin spojených s levicí.

• krize legitimacy nastává tehdy, jestliže **všechny hlavní (především pak nové) společenské skupiny nemají přístup do politického systému v období přechodu** (od starého k novému režimu). V 19. století šlo např. typicky o dělnictvo. Pokud politický režim umožní novým sociálním skupinám přístup k politické moci, vede to zpravidla k jejich loajalitě

1) Formálně její instituce ovšem existovaly i nadále a zmizely vlastně až po skončení druhé světové války.

k systému. Lipset konstatuje nebezpečí, které podstupovaly režimy, jež odmítaly dlouhou dobu zahrnutí nových sociálních skupin do systému (typicky v Německu/Prusku nejdříve buržoazii, poté velmi dlouho dělnictvu – srov. výše Rokkanovy prahy demokratizace). Zajímavým příkladem je Francie. Třetí francouzská republika (1870–1940) narážela nejen na odpor konzervativních skupin spjatých se starým monarchistickým režimem (pravcoví klerikálové), kteří ji nepovažovali za legitimní, ale i těch, kteří tvrdili, že republika nespĺnila jejich naděje (část levicově orientovaných nižších vrstev). Výsledkem byla slabost republiky, což se plně projevilo ve 30. letech 20. století nestabilitou režimu a konečně jejím snadným zhroucením v roce 1940 v souvislosti s vojenskou porážkou Francie.

Je ovšem třeba poznamenat, že ani nastolením nového politického systému, který nahradí starý, jenž pozbyl legitimacy, není zajištěna stabilita nového zřízení. Pokud nový demokratický systém (postavený na nové sociální struktuře) nedokáže naplnit očekávání hlavních sociálních skupin (kritérium účinnosti) a zajistit si tak dlouhodobě legitimitu (postavenou na nových základech), může dojít k nové krizi a existence demokracie je ohrožena. Proto je důležité umožnit nižším vrstvám přístup k politickým a ekonomickým právům a dále uspokojivě vyřešit problém postavení církve a/nebo různých náboženství v zemi a způsob distribuce národního důchodu.

Důležitým bodem legitimace demokratického režimu je podle Lipseta stupeň, v jakém daný stát rozvinul homogenní „světovou politickou kulturu“, tj. především určité spojovací národní rituály a svátky. Např. Spojené státy si postupně vytvořily v zásadě homogenní národní kulturu, opírající se o úctu k Otcům zakladatelům, Lincolnovi, Theodoru Rooseveltovi atd., výsledkem čehož proběhlo úspěšné „zrození amerického národa“. Vysoký stupeň legitimacy umožnil některým demokratiím přežít vypjaté momenty, a to i ve chvílích, kdy se dostavila ztráta účinnosti (Velká Británie v době hospodářské krize 30. let), na rozdíl od těch, které legitimitu z velké části postrádaly – viz opakovaně zmiňovaný příklad výmarského Německa nebo první rakouské republiky (po roce 1918).

Lze tedy říci, že Lipset svou komparativní analýzou položil základy výzkumu sociopolitických podmínek vzniku soudo-

bých demokracií. Propojením různých přístupů přitom dokázal identifikovat základní prvky, které jsou pro jejich existenci nezbytné (srov. Orum 2001: 266–267).

5. 2. 3 Proč padly komunistické režimy?

Zajímavý může být pohled na problematiku demokratické legitimacy optikou vývoje střední a východní Evropy v posledních desetiletích 20. století. **Ztráta legitimacy** komunistické moci se podle názorů řady politologů (Huntington 1995; Linz, Stepan 1996; Dobek-Ostrowska 1998 aj.) stala jedním z klíčových důvodů, které zapříčinily politické změny v této části Evropy. Původně vládnoucí komunistická elita využívala ideologii (marxismus-leninismus) jako základní prvek legitimace komunistických režimů (s tím ovšem bylo spojeno vědomí o dominanci Sovětského svazu v rámci celého regionu). Síla ideologického étosu se ovšem postupně zmenšovala a to v souvislosti s tím, jak se prohlubovala **ekonomická krize**, zaviněná nevykonností centrálně plánovaného hospodářství. Zvláště viditelné se to stávalo v 70. a 80. letech 20. století, kdy se některé režimy (typický příklad Polska po roce 1976) dostaly do fatální sociálně-ekonomické situace (důležité tu bylo i srovnání s dynamicky se vyvíjející západní Evropou a její rychle rostoucí životní úrovní). Znemožňovalo to obnovení legitimacy místních režimů na bázi hospodářských úspěchů a současně to vypovídalo o jejich nízké účinnosti.

Vnitřní krize legitimacy a současně i režimů (provázená tlakem ze strany společnosti i formujících se nekomunistických elit – zvláště viditelné opět v případě Polska, ale třeba i Maďarska) se v polovině 80. let propojila s tlakem zvnějšku. Tím, že Sovětský svaz za Gorbačovovy éry fakticky rezignoval na zasahování do vnitřních záležitostí jednotlivých sovětských satelitů, zbavil místní režimy podpory. To odstartovalo jejich přechod k demokracii.

Předlistopadové Československo představovalo zajímavý případ v tom, že tehdejší komunistická elita se dostala k moci prostřednictvím *dosazení* ze strany SSSR po intervenci v srpnu 1968. Legitimita její moci tak byla založena téměř výhradně na „sovětských bodácích“, což se ovšem v okamžiku ztráty

zájmu Moskvy o další podporu režimu ukázalo mimořádně nebezpečné (legitimita daná ideologicky byla pro československý režim v 70. a 80. letech *de facto* jen prázdnou floskulí).

Ekonomicko-sociální krize, která zasáhla sousední Polsko a Maďarsko, ovšem stabilitu režimu v závěru 80. let bezprostředně neohrožovala. Přes určité hospodářské problémy se totiž vládnoucí elitě dařilo držet životní úroveň na stabilizované úrovni. Jak tedy fakt rychlého zhroucení režimu v roce 1989 vysvětlit? Alespoň částečnou odpověď lze nalézt v závěru, že významně proti režimu působila „vnitřní“ nespokojenost početných segmentů populace (a to včetně některých s ním úzce spjatých), které jej začaly vnímat jako významnou „brzdu“ svých šancí na sociální vzestup (Možný 1991). Režim s podemletou ideologickou výbavou tak byl vystaven nejenom krizi legitimacy, ale i krizi účinnosti. Propracovanější zhodnocení obecných příčin pádu diktatur nejenom v případě Československa a dalších zemí střední a východní Evropy, ale i v širším „světovém“ kontextu nabízí podkapitola 5. 4 věnovaná třetí vlně demokratizace. Ještě než se ji budeme věnovat, podívejme se na pohled R. Dahla na to, *jaké podmínky jsou důležité pro etablování demokracie* a dále na otázku některých *příčin pádů demokracií*.

5. 3 Podmínky příznivé pro demokracii podle Roberta Dahla a pojem občanské kultury

Americký politolog Robert Dahl vymezuje **pět základních podmínek**, které jsou důležité pro stabilitu demokracie (Dahl 2001: 131–159). Za **zásadní podmínky** příznivé pro demokracii označuje:

- kontrolu volených činitelů nad armádou a policií,
- demokratické přesvědčení a demokratickou politickou kulturu,
- absenci demokracii nepřátelských zásahů zvenčí.

Za **další podmínky**, které jsou rovněž důležité a příznivé pro demokracii, pak označuje:

- moderní tržní ekonomiku a moderní společnost,
- slabý subkulturní pluralismus.

Podívejme se nejdříve na dvě poslední podmínky. Jak Dahl ve své starší práci *After the Revolution* (v českém překladu pod názvem *Demokracie v právním státě*) píše: *moderní demokratické instituce jsou obvyklé pouze v zemích s převážně soukromým podnikáním a tržní ekonomikou, neboli v tzv. kapitalismu* (Dahl 1995a: 73). Naopak, jak dokládá vývoj ve 20. století, země s centrálně plánovanou ekonomikou měly běžně pouze nějakou formu diktatury. I když sociální experiment spjatý s nastolením sovětského typu režimu nemusí být jedinou možnou cestou snahy o nastolení „socialistického“ typu společnosti, platí obecně, že ekonomika převážně vlastněná a centrálně řízená státem se nakonec projeví jako neslučitelná s demokracií. I když státní vlastnictví a centralizované hospodářství nebyly při zajišťování potřeb obyvatelstva v moderních společnostech neúčinné, je moudré je odmítnout vzhledem k tomu, že představují pro demokratické instituce trvalé nebezpečí. Dávají totiž reprezentantům státu do rukou obrovské možnosti přemlouvání, nátlaku, podvodů a násilí.

Odbourat význam státního vlastnictví a státní zásahy do ekonomiky ovšem úplně nelze. Selhání centrálního plánování v marxisticko-leninských režimech **neznamená, že nejlepší volbou pro demokracii je neregulovaný trh**. Nejvyspělejší světové ekonomické soustavy kombinují tržní mechanismy a zásahy státu do ekonomiky. Proto je demokracie provázena téměř neustálou snahou najít co nejpříjemnější vztah mezi tržními a netržními mechanismy. Vzhledem k dynamice společenského vývoje a různým podmínkám jednotlivých zemí je ovšem vyloučeno najít nějaký univerzální a trvale platný model (Dahl 1995a: 74–79; Dahl 2001: 142). Dahlovo pojetí demokracie v moderní společnosti je tak obhajobou *smíšené ekonomiky*, která je založena na státem regulovaném tržním hospodářství, doplňovaném v (omezené) míře státním vlastnictvím.

Tržně kapitalistické hospodářství tudíž v sobě podle Dahla ve vztahu k demokracii skrývá významný paradox, který se projevuje v určitém nebezpečí pro demokracii. Vede totiž ke vzniku nerovnosti, rozdílů v příjmech, bohatství. Ekonomická nerovnost se pak může stát nebezpečím i pro obecně uznávanou politickou rovnost, když někteří občané díky své lepší ekonomické pozici mohou ve společnosti dosáhnout lepšího

postavení než občané, kteří podobnou ekonomickou mocí nedisponují. Řešením je tedy opět výše zmíněné rozumné využívání státních zásahů a určitých redistribučních mechanismů ve prospěch sociálně slabších.

Zbývá dodat, že v řadě zemí s tržním hospodářstvím běžně vládla a někdy stále vládne nějaká forma nedemokratického režimu. Obecně tak demokracie sice potřebuje tržní hospodářství, které ale evidentně není jedinou podmínkou její existence (viz dále „občanská kultura“).

Zajímavá perspektiva se nám otevře při pohledu na další Dahlovu podmínku demokracie – slabý subkulturní pluralismus. Vzájemně odlišné kultury se často formují na základě rozdílů v jazyce, náboženství, rasovém původu či etnicitě. Příslušníci každé kultury přitom sdílejí *společnou identitu*, přičemž se obvykle vymezují oproti lidem s *jinou identitou*. Někdy jsou zvyky a praktiky jedné kultury zcela cizí příslušníkům jiné kultury nebo se s nimi mohou navzájem dokonce vylučovat (viz posvátnost vs. zabíjení krav, provádění vs. zákaz interrupcí, přijatelný vs. nepřijatelný způsob oblékání atd.). Soužití ve společnostech, kde žijí různé kultury, se stává komplikovanou záležitostí, vyžadující vysokou míru vnímavosti vůči kulturám jiným.

Případy mnoha kulturně heterogenních společností v různých částech světa tak demonstrují obtížnost nastolení a ještě více udržení demokracie. Např. v řadě multietnických dekolo-nializovaných zemích Afriky či Asie se ve druhé polovině 20. století etnicko-kulturní konflikty provázené občanskými válkami a následně nastolením nějaké formy diktatury staly typickou vývojovou trajektorií. Způsobů řešení pnutí mezi kulturní heterogeností a demokracií uvádí Dahl několik¹ (Dahl 2001: 135–140):

- **asimilaci** – uplatňovanou úspěšně v minulosti Spojenými státy;
- nalezení přijatelného konsociačního modu **vivendi** neboli **rozhodování konsensem**. Tento přístup byl úspěšný u několika evropských demokracií jako třeba v Nizozemí či Belgii (srov. kapitola 9);

1) Je zajímavé, že nezmiňuje např. multikulturalismus, který se stal v posledních desetiletích poměrně diskutovanou a „módní“ záležitostí.

- správné nastavení **volebního systému**, který by zabránil majorizaci jedné kultury jinou. V praxi se ovšem pro tuto Dahlovu možnost hledají dlouhodobě úspěšné případy jen velmi obtížně (sám žádný nezmiňuje), pokud za ně nebudeme považovat např. v souvislosti s rokkanovským třetím pražem demokratizace popsané transformace volebních systémů v řadě evropských zemí;
- **oddělení kultur**, které by současně neohrozilo demokratické instituce. Oddělení může proběhnout ať už ve formě vytvoření autonomních jednotek v rámci jednoho státu (federalizace – úspěšný příklad Švýcarska), či úplného oddělení (zmínit lze rozdělení Československa na dva nové státy, byť samozřejmě s jistou rezervou „zaviněnou“ ne neproblémovou následnou konsolidací slovenské demokracie).

Žádnou z výše uvedených metod ovšem Dahl nepovažuje za obecně využitelnou a v podmínkách jednotlivých zemí doporučuje brát ohled na místní podmínky (Dahl 2001: 174). Upozorňuje dále na důležitou, ale z hlediska dlouhodobého výhledu řady „starých“ evropských demokracií nepřiliš povzbudivou skutečnost. Jejich původní kulturní homogenita se začíná měnit (viz především rozsáhlá migrace především ze zemí Třetího světa). Klade to před ně novou výzvu, která může silně ovlivnit jejich demokratickou budoucnost.

* * *

Inspirativní pro úvahy nad etablováním demokracie jsou rovněž tři ostatní podmínky, které Dahl zmiňuje. U **civilní kontroly nad armádou a policií** zdůrazňuje, že tam, kde nefunguje, je největší **vnitřní hrozbou demokracii**. Důvodem je přístup vedení těchto „silových“ složek k prostředkům fyzického donucování, což jim poskytuje rozsáhlé možnosti. Klasickým příkladem regionu, kde se v minulosti volené civilní elity stávaly snadnou a opakovanou obětí různých vojenských převratů a pučů, je Latinská Amerika. V této souvislosti ovšem není od věci připomenout, že ani Evropa střední a východní nebyla v minulosti ušetřena různých „vojenských nastolení pořádku“ (viz meziválečná éra, kdy se armáda chopila trvale

či přechodně moci např. v Polsku, Rumunsku či Jugoslávii). **Zahraniční vměšování** označuje Dahl za velkou **vnější hrozbu** nejen pro demokracii, ale obecně pro vývoj *směrem* k demokracii. Ukázkovým příkladem je poválečná situace v jednotlivých zemích formujícího se východního bloku, kde sovětský tlak zabránil nastolení demokracie a naopak vedl k vytvoření totalitních systémů vlády. Opačně pokles tohoto vměšování v závěru 80. let umožnil přechod k demokracii (viz výše).

Demokratické přesvědčení a demokratická kultura země má úzký vztah k Lipsetovu pojmání legitimacy demokracie. Prakticky všechny země čas od času procházejí krizemi, ať už politického, ekonomického či jiného druhu. Pokud má demokratický politický systém přežít, musí být schopen překonat obtíže a zmatky, které s sebou tyto krize přinášejí. V případech vážných a dlouhodobých krizí roste nebezpečí, že se objeví autoritářský vůdce, který slibuje rychlý konec krize s použitím „rázných“ metod. I když se mu podaří oslovit jen menšinu obyvatel, stačí, že zbytek je pasivní a demokracie může být vážně ohrožena. Není samozřejmě zapotřebí, aby každý občan plně ctil demokratické hodnoty. Nicméně pokud velká část obyvatel nepovažuje demokracii za potřebnou a nepreferuje demokratické hodnoty, stává se její přetrvání v případě krize problematické (viz výše mnohokrát citovaný případ výmarského Německa).

Klasickou tezí, která odráží úzkou *provázanost legitimacy demokracie a demokratického přesvědčení se stabilitou demokracie*, je koncept **občanské kultury** (*civic culture*). Jeho autory byli na začátku 60. let 20. století američtí sociologové Gabriel Almond a Sidney Verba. Almond a Verba zformulovali představa tří odlišných typů politické kultury, kterým odpovídají *různé* druhy hodnot, postojů a názorů a vzorů chování obyvatel (Almond, Verba 1989: 16–39). Jsou to:

- 1) **parochiální** (tribální) politická kultura, která se vyskytuje v jednoduchých společenstvích, v nichž chybí specializované politické role a funguje pouze silná pojící autorita vůdce (šaman, náčelník, král). Typicky se vyskytuje (či vyskytovala) v různých afrických zemích;
- 2) **poddanská** politická kultura, jež funguje ve složitějších politických systémech (s propracovanou dělbou politických

rolí). Je založena na tom, že obyvatelé si jsou vědomi existence centrálních orgánů a respektují je. Jejich aktivní participace na systému je ovšem nulová, převažujícím rysem je politická pasivita a trpné přijímání výstupů z politického systému (rozhodnutí, zákonů atd.);

3) participační („účastnická“) politická kultura, která je založena na tom, že se občané snaží o participaci na systému a zapojení do něj, a to jak do politických, tak i správních struktur a procesů. Jednotliví členové této „aktivistické“ společnosti přitom mají „jasno“ ve vztahu k různým typům politických subjektů. Aktivní jsou přitom jak na lokální úrovni, tak i celostátně.

Poddanská ani participační politická kultura se v čisté podobě v praxi v podstatě nevyskytují. Moderní společnosti jsou vždy určitým „mixem“ různých typů. Např. Prusko bylo v 18. století zajímavým případem kombinace parochiální a poddanské kultury, kde se na jedné straně střetávaly parochiální rolnická subkultura s absolutistickým centralizujícím tlakem postupně sílícího byrokratického státu a sociálních skupin, jež s ním byly spojeny. Naopak třeba ve Francii či Itálii 18. a 19. století fungovala kombinace poddanské a participační kultury. Značná část obyvatel se aktivně snažila o ovlivňování moci a vyznačovala se vyhraněnými politickými postoji, zatímco zbytek setrval v pasivním podřízení autoritářským státním strukturám.

Podle Almonda a Verby jsou vznik a stabilita soudobých demokracií úzce spojeny s existencí občanské kultury, která je **smíšeným typem** všech tří výše představených (ideálních) typů politické kultury, přičemž nejbližší má k participační politické kultuře (ta je v ní nejsilněji zastoupena). To, že jsou v ní zastoupeny různé typy politických kultur, pozitivně ovlivňuje rovnováhu v demokratickém systému. Politická aktivita občanů ve veřejném životě je žádaná, je ovšem nutné, aby probíhala s jistou limitací, která by neohrožovala efektivní výkon vlády a zbytečně nepolarizovala společnost. Občanská kultura je kulturou **loajální participační kultury**. To znamená, že ve společnostech, v nichž funguje, panuje provázanost politických struktur s politickou kulturou (společností). Tato politická kultura přitom vychází z odmítnutí extrémních politických ná-

zorů a odmítnutí násilí jako prostředku politické argumentace. V politickém životě je ovšem respektována různorodost názorů a otevřenost ke změně.

Občanská kultura se podle názoru Almonda a Verby nejsilněji zakořenila v prostředí anglosaských společností, což ovšem neznamená, že by se v podmínkách (kontinentální) Evropy rovněž ve vysoké míře nevyskytovala. Rozšíření a posilování občanské kultury v jiných společnostech by mohlo podle nich výrazně podpořit rozvoj demokracie ve světě.

Jak potvrzuje už výše citovaný S. M. Lipset, pro přetrvávání a stabilitu nových demokracií (nejenom) ve střední a východní Evropě je **velmi důležitá právě politická kultura konkrétní země**. Vliv ovšem mají i další faktory – legitimita demokratických institucí a jejich institucionální podoba, existence právního státu, ekonomická výkonnost, náboženská tradice aj. (Lipset 1994). Zasazení obrazu těchto nových demokracií do vývoje demokracie ve světě poskytují následující pasáže věnované problematice vln demokratizace, demokratické tranzice a konsolidaci.

5. 4 Vlny demokratizace a demokratická tranzice

V roce 1991 publikoval americký politolog Samuel Huntington (1927) svou práci *Třetí vlna. Demokratizace na konci 20. století* (*The Third Wave. Democratisation in the Late Twentieth Century*)¹. Jeho práce se stala díky vrcholícímu zájmu o **demokratickou tranzici**, tj. **přechody nedemokratických režimů k demokracii a konsolidaci nových demokratických režimů**, celosvětově známou. Již s odstupem jednoho desetiletí je možné konstatovat, že ji lze považovat za „klasiku“ demokratické teorie. Největší pozornost vyvolala Huntingtonova **koncepte vln demokratizace**, přičemž *třetí vlna demokratizace* se stala osou výkladu celé knihy.

Přestože fakt růstu a poklesu počtu demokracií ve světě v posledních dvou stoletích stejně jako trendy, které se v této

1) V textu citováno polské vydání z roku 1995, které vyšlo pod názvem *Trzecia fala demokratyzacji*.

souvislosti projevovaly, nebyly nijak nové a v různé podobě s nimi pracovali autoři už před Huntingtonovou *Třetí vlnou* (lze vzpomenout třeba výše citovaného R. Dahla a jeho práci *Demokracie a její kritici*), právě Huntington celou myšlenku propracoval a především zpoučarizoval. Nemálo k tomu přispělo i jeho renomé uznávaného autora řady významných prací. Z nich je třeba zmínit z hlediska podmínek vzniku moderních demokracií ve své době převratnou práci *Politický řád v měnících se společnostech* (*Political Order in Changing Societies*) ze 60. let 20. století, která se zaměřuje na problematiku politické stability, téma úzce spojené s problematikou vzniku moderních demokracií (jeho další práci věnované střetu civilizací se věnuje podrobně 15. kapitola).

Jak tedy vypadá (velmi zkratkovitě a minimalisticky představené) vymezení přechodu k demokracii a konsolidace demokracie? Období **přechodu k demokracii**, tj. od původního nedemokratického režimu k demokratickému, se obvykle vymezuje jako *mezidobí mezi existencí nedemokratického režimu a konsolidací demokracie*. Byly rozpracovány různé způsoby přechodu, které se úzce vázaly k podobě „starého“ režimu, charakteru jeho elit a elitám opozičním, existujícímu mezinárodnímu prostředí atd. Adam Przeworski např. rozlišil v přechodu k demokracii dvě základní fáze: *liberalizaci*, kdy se dosavadní nedemokratický systém začne otevírat reformám, „uvolňovat se“, a (následnou) *demokratizaci*, během níž dochází k budování demokratických institucí a k zavádění demokratických „pravidel hry“. Důležitý je závěr, že *demokratická tranzice nemusí nutně vyústit v konsolidaci demokracie, ale může být zakončena návratem k nedemokratickému režimu* (zpravidla jiného typu, než byl ten původní), nebo může vyústit v nějakou hybridní formu demokracie. Ke krachu demokratické tranzice může dojít během kterékoli z výše uvedených fází přechodu.

Konsolidace demokracie pak znamená *stabilizaci demokratického režimu, která navazuje na demokratickou tranzici*. Vyznačuje se tím, že během ní je *obecně uznána legitimita a účinnost nových demokratických institucí (úspěšně proběhne demokratická institucionalizace) a političtí aktéři akceptují pevná „pravidla hry“, přičemž žádný z významnějších aktérů*

neusiluje o návrat k nedemokratickému typu režimu. Demokratická konsolidace tak, jak trefně konstatuje Andreas Schedler, znamená vytváření *imunity* proti návratu autoritářství (Schedler 1998: 91).

Není možné podrobněji představit různá teoretická vymezení demokratické tranzice a konsolidace, která se navíc vzhledem k počtu autorů, kteří se tomuto tématu věnovali (z těch významnějších zmiňme alespoň D. Rustowa, G. O'Donnella, P. C. Schmittera, J. J. Linze, A. Stepana, L. Morlina nebo G. di Palmu), v řadě aspektů významně liší. Navíc s ohledem na existující českou literaturu to ani není nutné (Dvořáková, Kunc 1994). Právě Huntingtonova práce představuje vhodnou možnost, jak přiblížit alespoň jeden z neznámějších a nejpropracovanějších přístupů k pojímání problematiky tranzice.

Huntington své vlny demokratizace pojímá v globálním, tj. celosvětovém měřítku. Definuje je jako *skupinu přechodů od nedemokratických k demokratickým politickým systémům, které nastaly v určitém čase, a které byly výrazně početnější na rozdíl od změn, jež proběhly v opačném směru* (tj. od demokratických režimů k nedemokratickým) (Huntington 1995: 24). Pro klasifikaci daného režimu jako demokratického přitom (v souladu s minimalistickým schumpetrovským pojmáním – viz kapitola 7) jako *dostačující považuje pravidelné, soutěživé a svobodné volby*. Vlna demokratizace přitom v sobě také zahrnuje liberalizaci nebo částečnou demokratizaci, a to i v politických systémech těch států, které „úplně“ demokracie nedosáhly.

Každá vlna se týkala obecně skupiny států, přičemž v době jejího trvání nastupovaly i opačné antidemokratizační trendy. Po prvních dvou vlnách nastoupily zpětné vlny, během nichž se některé státy, v nichž se původně prosadilo demokratické zřízení, vrátily k nedemokratickému způsobu vládnutí. Huntington upozorňuje, že určení okamžiku, v němž došlo ke změně systému, je často arbitrálním rozhodnutím (časově jen velmi přibližným). Stejná situace existuje při stanovení začátku a konce konkrétní vlny. I z tohoto důvodu dochází k jistému časovému překrývání demokratizačních a zpětných vln. S touto „pojistkou“ vůči kritikům vymezuje chronologicky vlny demokratizace následovně:

- **první velká vlna demokratizace:** 1828-1926
- **první zpětná vlna:** 1922-1942
- **druhá krátká vlna demokratizace:** 1943-1962
- **druhá zpětná vlna:** 1958-1975
- **třetí vlna demokratizace:** 1974-?

K tomuto členění je zapotřebí učinit dvě poznámky. Skutečností zůstává, že některé státy, v nichž se prosadila demokracie, a nebo se v nich demokracie naopak zhroutila, jdou takřkajíc úplně „proti vlnovému proudu“, tedy zcela mimo časová pásma Huntingtonových vln. I z tohoto důvodu je třeba brát jeho časové mezníky jako přibližné a do jisté míry schématické, nicméně přesto *zachycující hlavní trend vývoje demokracie ve světě*. Huntingtonova koncepce je dále do jisté míry statická, když nemůže zcela zohlednit (byť se o to snaží - viz dále) dlouhodobé balancování řady států na pomezí demokracie a diktatury (příklad Indie). Přesto je jako obecný orientační rámec pro vývoj demokracie ve světě v 19. a 20. století velmi vhodná.

První velká vlna měla své kořeny v americké a francouzské revoluci na konci 18. století, nicméně „odstartovala“ až se vznikem celonárodních demokratických institucí v 19. století. Huntington přitom využívá dvě (minimální) kritéria, která dovolují politické systémy v tomto století označit za demokratické: (1) když **alespoň polovina dospělých mužů disponuje hlasovacím právem** a (2) když **výkonná moc má většinovou podporu ve zvoleném parlamentu nebo se k moci dostala prostřednictvím soutěživých voleb**. Při použití těchto kritérií začaly první vlnu Spojené státy právě v roce 1828. Do konce století následovaly postupně další země (Švýcarsko, Francie, Velká Británie, britská dominia a několik menších evropských států), před první světovou válkou pak Itálie a Argentina a po ní celá řada nových nezávislých zemí (Irsko, nástupnické státy zaniklých evropských mnohonárodnostních monarchií). Na začátku 30. let 20. století se ex post (po první vlně) připojily k demokratickým zemím i Španělsko a Chile. Celkově se tedy více než třicet zemí dalo počítat k demokratickým.

První zpětná vlna začala Mussoliniho pochodem na Řím (1922), následovalo zhroutilí demokratických režimů ve vět-

šině států střední a východní Evropy (Polsko, Litva, Lotyšsko aj.). Jako poslední demokratický režim v této části Evropy se zhroutil československá demokracie (1938). Zpětná vlna zasáhla i Evropu západní (Portugalsko, Španělsko a Řecko) a Latinskou Ameriku (Brazílie, Argentina, Uruguay). K nárůstu významu antidemokratických sil došlo i v zemích, kde demokracie přetrvala (Velká Británie, Francie). Od poloviny 20. let 20. století tak došlo k (znovu)nastolování autokratických režimů, eventuelně k prosazení nové, brutálnější kategorie totalitárních režimů.

Druhá (krátkodobá) vlna demokratizace začala v době II. světové války a vedla k obnovení či zcela novému nastolení demokratických režimů v řadě států západní Evropy (Německo, Itálie, Rakousko, Řecko), Latinské Ameriky (Brazílie, Kostarika aj.) a později v důsledku dekolonializace v řadě původně evropských kolonií (Malajsie, Indonésie, Indie, Sri Lanka aj.).

Druhá zpětná vlna začala na konci 50. let 20. století. V řadě zemí (především v Latinské Americe a bývalých asijských a afrických koloniích) se stabilita a pevnost demokratických struktur ukázala velice křehká a demokracie byla vystrídána diktaturami, v lepším případě nestabilními demokratickými režimy.

Třetí vlna demokratizace začala, jak Huntington konstatuje, zcela nečekaně a nepravděpodobně něčím, co se zpravidla s přechodem k demokracii nepojí:

„V Lisabonu, kde ve čtvrtek 25. dubna 1974 dvacet pět minut po půlnoci začala jedna z rozhlasových stanic vysílat píseň Grandola Vila Morena. Byl to domluvený signál pro vojska rozmístěná okolo Lisabonu k zahájení (...) vojenského převratu. (...) Tím skončila diktatura, která byla nastolena po podobném státním převratu v roce 1926.“ (Huntington 1995: 13).

Revoluční převrat v Portugalsku odstartoval vlnu přechodů po celém světě. Nejdříve zasáhla západní Evropu. Po Portugalsku došlo k systémové změně v Řecku, kde skončila éra diktatury „černých plukovníků“ a Španělsku, kde smrtí generála Francka začal pod kontrolou krále přechod k demokracii. Následně se přenesla do Latinské Ameriky, kde od konce 70. let jeden

vojenský režim za druhým předával moc civilistům a do Asie, v níž došlo k postupné restauraci demokracie od Turecka až po Filipíny. Na konci 80. let 20. století potom zasáhly demokratické změny prakticky celou střední a východní Evropu, začleněnou do té doby do sféry vlivu Sovětského svazu.

5. 4. 1 Příčiny třetí vlny

Co vlastně vedlo ke (znovu)nastolování demokracií? Pro první a druhou vlnu je Huntingtonovo vysvětlení v mnoha směrech analogické s názory S. M. Lipseta (viz výše). První vlna byla podmíněna ekonomickým rozvojem, industrializací, urbanizací, formováním buržoazie a střední třídy a vznikem dělnictva a jeho organizací (socialistické strany a odbory). To vše mělo význam v tlaku na demokratizaci v řadě evropských zemí v 19. století. Svůj vliv měly rovněž myšlenky Locka, Benthama, Milla staršího i mladšího, Montesquieho a Rousseaua (srov. kapitola 3 a 4). Význam měly i procesy probíhající v britských osadnických koloniích (USA, Kanada, Austrálie aj.), kde panovaly výrazně lepší šance pro hospodářské i politické uplatnění schopných jedinců, a v neposlední řadě vítězství Dohodových mocností v 1. světové válce a rozpad tradičních monarchií.

Ve druhé vlně demokratizace dominovaly politické a vojenské činitele. Většina zemí, v nichž se prosadila demokracie, se dala rozdělit do tří kategorií, přičemž se všemi se pojilo vítězství západních Spojenců ve druhé světové válce. Za prvé země, kterým byla vnucena vítěznými západními Spojenci (západní Německo, Itálie, Japonsko, Rakousko, jižní Korea). Za druhé státy, které si vybraly demokracii pod vlivem vítězství západních Spojenců (Řecko, Turecko, Brazílie, Argentina aj.). Za třetí kolonie v důsledku (paradoxně) válečného oslabení vítězných západních koloniálních zemí.

U třetí vlny Huntington stanovuje *pět obecných systémových příčin*, přičemž ovšem jejich role a význam se u jednotlivých států mohly významně lišit. Byly jimi:

- problém legitimacy starých nedemokratických režimů, který měl různé důvody: ekonomické problémy – typicky státy komunistické střední a východní Evropy (viz výše), či třeba

válečný neúspěch – např. Argentina po porážce ve válce o Falklandy;

- prudký hospodářský růst v 60. letech 20. století, který v některých zemích Latinské Ameriky, Asie i jižní Evropy vedl k prudkému růstu životní úrovně, vzdělanosti a síly městské střední třídy. To následně posílilo tlak na demokratizaci. Zopakoval se tak vlastně proces, který vedl ke vzniku prvních demokratických států v rámci první vlny v 19. století. Jak Huntington upozorňuje, tam, kde se růst životní úrovně nedostavil a střední třída zůstala slabá, zpravidla pokus o demokratizaci neuspěl (příklad Barmy, Číny) nebo nový režim po přechodu vykazoval vysokou míru nekonolidovanosti (příklad Bulharska či Rumunska);
- změny doktríny a aktivit katolické církve (zvláště po II. vatikánském koncilu) a transformace národních církví z obránců *statu quo* v protivníky autoritativních režimů a stoupců sociálních, ekonomických a politických reforem. Trochu nadneseně, leč celkem výstižně dodává, že „*firemním znakem třetí vlny demokratizace by mohl být znak kříže položený na symbol dolaru*“ (Huntington 1995: 94) Tady se Huntington opírá především o fakt, že většinu nových demokracií tvořily země s křesťanským náboženstvím (ve většině případů s katolickým, protestantské země už zpravidla demokraciemi byly). Asi nejviditelněji to dokumentuje v prostoru středovýchodní Evropy příklad Polska, kde návštěva papeže, původem Poláka, v roce 1979 výrazně ovlivnila atmosféru v zemi a změnila panující „mentalitu strachu“ (srov. Eisler 1992: 152);
- změny vnějšího prostředí. Ve srovnání s minulostí došlo totiž k několika významným posunům. Od 50. let 20. století evropský integrační proces vytvořil v západoevropském prostoru elitní klub zemí (ES) s vysokou životní úrovní. Ten přitom otevřel brány dalším *demokratickým* zájemcům (viz první vlna rozšíření na začátku 70. let 20. století o Velkou Británii, Irsko a Dánsko). Tranzice Španělska, Řecka a Portugalska tak byla motivována i snahou o přičlenění k ES. Dále se zde projevilo zesílení důrazu na otázku ochrany lidských práv (klíčové především v politice Spojených států). Posledním důležitým jevem pak byla změna sově-

ského vztahu k satelitním režimům v éře Gorbačova (od poloviny 80. let 20. století). Všechny tyto faktory působily společně, v jednotlivých oblastech se ale projevovaly různě. Sovětský svaz se vzdal kontroly nad svými východoevropskými satelity, přičemž ty se současně musely vypořádat s růstem opozičních hnutí vycházejících z obrany lidských práv prosazených do evropské politiky Spojenými státy. USA současně aktivně tlačily ve směru k demokratizaci v Latinské Americe a Asii. Pro Španělsko, Portugalsko a Řecko se potom zásadní stala otázka vstupu do ES.

- efekt laviny (zvýrazněný dynamickým rozvojem mezinárodních komunikačních prostředků). První demokratické změny v rámci třetí vlny následně ovlivnily další země, výsledkem čehož bylo zhroucení celých skupin států. Zmíníme-li alespoň evropskou situaci, v případě jižní Evropy v polovině 70. let po Portugalsku následovaly v rychlém sledu Řecko a Španělsko, v případě Evropy střední a východní pak platí slavné, byť mírně nadnesené motto Timothy Gartona Ashe „*v Polsku zabrala demokratizace deset let, v Maďarsku deset měsíců, v Německé demokratické republice deset týdnů, v Československu deset dní a v Rumunsku deset hodin*”.

5. 4. 2 Typy demokratické tranzice

V rámci svého vymezení přechodů k demokracii identifikoval Huntington tři teoretické typy: **transformaci** (transformation), **nahrazení** (replacement) a **přesun** (transplacement):

- 1) **Transformace** proběhla tam, kde staré a převážně reformně naladěné vládní elity samy sehrály rozhodující roli v procesu likvidace starého nedemokratického režimu a nastolení demokracie (příklad Španělska, Maďarska či Brazílie).
- 2) **Nahrazení** se odehrálo tam, kde mezi starou vládnoucí elitou bylo reformistů málo či absentovali vůbec a převažovali ortodoxní dogmatici. Demokratizace pak následuje poté, co opozice zesílí natolik, že je stará moc svržena nebo se sama zhroutí (příklad Řecka a Argentiny po otřesu z vojenské porážky a dále např. Německé demokratické republiky či Portugalska).

- 3) **Přesun** je výsledkem kooperace staré vládnoucí elity i opozice. Ortodoxní křídlo i reformisté ve vládní elitě jsou totiž v přibližné rovnováze, což vede k vyjednávání s opozicí o systémových změnách, chybí tu ale vůle (schopnost) rozběhnout změnu režimu. Nicméně určitá liberalizace, která proběhla, otevře opozici prostor k dalšímu tlaku na představitele starého režimu, což může z jejich strany vést k návratu k politice represi vůči opozici. Obě strany si ovšem následně uvědomí, že se dostaly do patové situace, výsledkem čehož je jejich ochota vyjednat. To následně vede k dokončení přechodu (Polsko, Nikaragua či Korea).

Jak Huntington zdůrazňuje, v realitě celá řada přechodů vykazovala prvky více typů. V závorkách uváděné případy je proto třeba brát jako případy nejvíce se blížící danému modelu. To ovšem odráží problém, že v některých případech lze daný případ přechodu zařadit do více typů. Příkladem tohoto jevu je Československo, které Huntington označuje za příklad přesunu, tj. případ, kde vyjednávání mezi vládnoucí mocí a opozicí hrálo klíčovou roli. Srovnáme-li ovšem československou situaci se sousedním Polskem, řazeným do stejné kategorie, zjistíme značné rozdíly. Polsko v návaznosti na typ přesunu skutečně prošlo poměrně dlouhým a náročným procesem vyjednávání mezi komunistickou elitou a silnou a dobře organizovanou opozicí, zakončeným rokováními u „kulatého stolu“ a polodemokratickými volbami v polovině roku 1989. Poměr sil mezi reformním a ortodoxním křídlem (nazývaným příznačně „stranickým betonem“) v komunistické straně byl poměrně vyrovnaný.

Naproti tomu v Československu byla opozice až do poloviny listopadu 1989 velmi slabá a zároveň v rámci vládnoucí elity téměř absentovala jakákoliv vůle nastartovat reformní změny. Zlom přišel až s událostmi 17. listopadu 1989, přičemž poté již stará komunistická elita pouze ustupovala před požadavky raketově silící opozice. Režim se tak ve skutečnosti vlastně zhroutil. Československý přechod k demokracii tak spíše připomínal nikoliv huntingtonovský přesun, ale nahrazení (srov. Szomolányi 1999: 20; Dobek-Ostrowska 1998: 23). Jistým problémem Huntingtonova konceptu tak je určitá schematicnost a někdy až přílišná „šírka”.